

## ETYMOLOGICKÁ HLÍDKA\* — ETИМОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА — ETYMOLOGICAL NOTES AND QUERIES ETYMOLOGISCHE WARTE

EVA HAVLOVÁ

### K ETYMOLOGII SLOV ‚PLÁPOLIŠTĚ‘ A ‚OŠKLIVÝ‘

#### *Plápoliště*

Jde o zajímavý relikv, doložený jen v západních Čechách. K. Regal uvádí od Nové Kdyně *plápoliště* ‚veliký kus pole‘;<sup>1</sup> rovněž Hruška zná z Chodska *plápoliště* ‚široké, veliké prostranství‘: *Šad má velký dost, za sadem má cihelnu a hlinovatka, šeco na svým, a potom za cihelnou — té ešte plápoliště; jen škoda, že to leží ládem. Ani se to tu tak velký nezdržalo, ale ičko, dy to vyhořilo, té plápoliště*.<sup>2</sup> Snad sem patří, ovšem s jiným zakončením, i pomístné jméno *Plápolec* pole, resp. les (podle B. Prusíka vrch<sup>1</sup>) u Pocínovic.<sup>2</sup>

Dosud bez výkladu, pomineme-li rovněž západočeské *plápoliště krve* ‚tratoliště‘,<sup>1</sup> jež se uvádí v českých etymologických slovnících pod záhlavím *tratoliště*;<sup>3</sup> složitou etymologií č. *tratoliště* se tu nemůžeme zabývat (podle obecně přijatého mínění jde o obměnu č. dial. *latoliště* z *\*mlákovišťe* ‚kaluž‘); u záp. č. *plápoliště krve* jde asi o kontaminaci onoho *tratoliště* (nebo *latoliště*) s *plápoliště* ‚veliká plocha‘.

Naše *plápoliště* bude nejspíše reduplikovaný útvar kořene *\*pol-*, označujícího širokou plochu, otevřeně rovné prostranství, a doloženého např. v adj. *\*polъ* ‚otevřený, širý‘ (např. r. *poloj*, *polovodje* ‚povodeň, t. j. široká vodní plocha‘), *\*polsa* (srov. č. dial. u Budějovic *plasy* ‚rozsáhlé vřesoviště‘);<sup>4</sup> jinde zúženo na pásy pozemků, odtud přímo ‚pruh‘), *\*polnъ* a *\*polnina* (srov. ukr. *polonyna*), snad i *polá*, *polana*, *pole*. Slov. *\*pol-* je pokračováním ide. *\*pela-/plā-*, k němuž patří mj. lat. *palam* ‚zjevně, otevřeně‘, *plānus* ‚rovný‘, švéd. *fala* ‚rovina, vřesoviště‘, het. *palhi-* ‚široký‘ aj.<sup>5</sup> Že se pouze v záp. Čechách zachoval ojedinělý, reduplikovaný útvar, příliš nepřekvapuje: toto okrajové území zachovalo reliktvů víc.

\* V tomto oddílu budou uveřejňovány výklady pocházející především z brněnského pracoviště Etymologického slovníku slovanských jazyků.

<sup>1</sup> F. Š. Kott, *Česko-německý slovník, zvláště gramaticko-fraseologický*, sv. 7, Praha 1893, s. v.

<sup>2</sup> J. F. Hruška, *Dialektický slovník chodský*, Praha 1907, s. v.

<sup>3</sup> Pod heslem *tratoliště* je prvně uvedl (na základě Machkova článku v *Naši řeči* 29, 10m) J. Holub—F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, s. v., dále V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957 s. v., a *Etymologický slovník jazyka českého* 2. vyd., Praha 1968 s. v.

<sup>4</sup> F. Š. Kott, *Druhý příspěvek k česko-německému slovníku*, Praha 1901 s. v.

<sup>5</sup> J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern—München 1959—69, str. 805.

## Ošklivý

Adjektivum *ošklivý* se svými odvozeninami, většinou pokládané jen za české<sup>6</sup>, bylo podrobeno řadě pokusů o výklad, ale o žádném z nich nemůžeme říci, že by přesvědčoval. Všechny vlastně pocházejí z pera V. Machka. První,<sup>7</sup> přejatý též do slovníku Holubova a Holuba—Kopečného,<sup>8</sup> spojuje *ošklivý* s *vozher* 'sopel' a předpokládá původní význam 'usmrkaný', odtud 'ošklivý'. Tento sémantický vývoj zůstává ovšem pouhým předpokladem, a ani hláskový vývoj není zcela očekávaný, což by však u expresivního slova nebylo velkou závadou. Machek se snaží *ošklivý* vysvětlit z *\*voskrivъ* (v řadě slovanských jazyků skutečně nalézáme vedle tvarů se *-zg-* i neznělé *-sk-*, např. ukr. *viskrják*, *viskrjovýj* 'usoplený', č. dial. *voskrivina* 'vohřívka'<sup>9</sup>), odtud záměnou likvid *\*vosklivъ*, a s velmi častou změnou *-sk-* > *-šk-* *vošklivý*, jež ztratilo své náležité *v-* hyperkorektní snahou o spisovnost. Sám Machek však tento výklad opouští, a v 1. vydání svého slovníku<sup>3</sup> vidí v *ošklivý* jediný slovanský relikv slova, jež by bylo příbuzno s ním. *abscheulich*. Zde svedla podobnost významu autora k příliš odvážné spekulaci; jednak promítá do prajazyka dvě nepřilíš stará prefigovaná slova, jednak si sám ve slovníku odporuje: s ním. *Scheu*, *scheuchen*<sup>10</sup> spojuje daleko případněji č. *štváti*, slov. *\*ščuju* *ščivati*; vykládat z téhož *\*skeu-* slov. *o-šklivъ*, prý „se záhy vloženým l“, je značně problematické. Proto tento výklad ve 2. vydání svého slovníku<sup>3</sup> sám odvolává a navrhuje etymologii další. Vychází pro ni z dial. forem *ořklivý* (mor. a chod.<sup>11</sup>), jež vyzouje z *\*o(b)-rak-livъ* 'ten, kdo je „obřikán“, pomluván', a na podporu tohoto výkladu uvádí z Bartoše: *svědli to na mňa a já sem ostál ošklivcem; já nebudu ošklivcem 'nenechám na sobě podezření, pomluvy'*. Ani tento výklad příliš nepřesvědčuje.

Jak je vidět z dosavadních pokusů, jde o slovo obtížně vysvětlitelné, už pro svůj expresivní ráz, který ponechává příliš široké pole různým výkladovým možnostem. Přesto se pokusíme o nový výklad; napřed se ovšem budeme snažit zjistit, co lze vyčíst z historie slova samého.

Dnes české a slovenské *ošklivý* znamená především 'nehezký, škaredý', též přeneseně 'nepěkný, nepatřičný' o chování, slovech apod. Ale staré doklady ukazují vesměs na význam 'odporný, vzbuzující žaludeční nevolnost, štítivost', např.: *A kdož by ji /nevěstu/ měl v ústa políbiti, ano ústa vosutá, hnisu na nich plno,*

<sup>6</sup> Tak Holub—Kopečný o. c.—E. Muka, *Slovník dolnosorbáckej řeči a jeje narěcow*, Praha 1928, uvádí místní jméno *Wóskalawa* (mimo jméno dvou skutečných míst funguje i jako pejorativní obecné označení, něco jako Kocourkov), a vyzouje je ze zřejmě nedoloženého stluž. *ošklivý*. Machek v obou vydáních svého slovníku je pokládá za podobný umělý útvar jako slc. *Ošklivice* (*kuchárka z Ošklivíc*, t. j. nečistotná, v. A. P. Záturcký, *Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví*, Praha 1896, str. 189). Není však vyloučeno, že by *Wóskalawa* mohlo být i jiného původu (např. z dl. *wóskalowaš* 'cenit zuby', tj. 'posmívat se'). — O slovenských slovech je na základě nám přístupných pramenů těžko říci, zda to jsou slova bohemismy či ne; ale zdá se, že to jsou slova spíš spisovná než lidová.

<sup>7</sup> V. Machek, *Studie o tvoření výrazů expresivních*, Praha 1930, str. 75.

<sup>8</sup> J. Holub, *Stručný slovník etymologický jazyka českého*, 2. vyd., Praha 1937 s. v.; Holub—Kopečný o. c. (v. pozn. 3).

<sup>9</sup> B. D. Hrinčenko, *Slovar' ukrajins'koji movy*, Kyjiv 1907—1909 s. v.—J. Kubín, *Lidomluva Čechů kladeckých*, Praha 1913 s. v.

<sup>10</sup> Tak i F. Kluge—W. Mitzka, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 19. vyd., Berlin 1963 s. v. *Scheu*.

<sup>11</sup> F. Bartoš, *Dialektický slovník moravský*, Praha 1906: *ořklivec*, *ořklivý*; A. Gregor, *Slovník nářečí slavkovsko-buřovického*, Praha—Brno 1959: (*v*)*ořklivé*; J. F. Hruška o. c.: *vořklivýj*; F. Žákavec, *LF* 44, 298: chod. *vořklivít* (*si*).

*těžko, pravda-li, a ošklivo?* RokPost.<sup>12</sup> Tento význam se dochoval dodnes, srov. chod. *Fuj, té vošklivá housenka!*,<sup>13</sup> a jistý odstín odporosti cítíme v tom adjektivu vždycky. Ještě lépe je doložen ve starých dokladech nomina qualitatis: (pelyněk) *odjímá ošklivost k jedenie a chut dáva k jiedlu LékKřišť; tohoto pokrmu tělestného nakrmí se do ošklivosti RokJan;*<sup>12</sup> *Duellius prvé poznal jest nedostatek těla svého (= páchnoucí dech) skrze zahanbenie jeho nepřétele než skrze ošklivost (= štítivost) ženy své.*<sup>14</sup> Přejchod k přenesenému užití v sociální sféře vidíme v dokladu: ...*že tak velmi člověka kazí a vošklivěji Pánu Buohu i lidem jako červové sajř ústům lidským BechB 30a,*<sup>12</sup> odtud dále příklady jako *všemu světu oškliví... pro přijímání pod obojí způsobiou byli jsou BřezKron 353, 26, máti v ošklivosti, vzíti ke komu ošklivost, uvéstí dobrým lidem v ošklivost,*<sup>12</sup> srov. i z českých dialektů výše uvedené *Já nebudu ošklivcem* apod., dále např. příbor. *ošklivít se* 'zlobit se': *to se člověk s tebu naoškliví,*<sup>15</sup> stejně slc. *nehodno sa ti tu ošklivít;*<sup>16</sup> *vari pre teba sa budem ošklivít s ludmi* 'mít nepříjemnosti'.<sup>17</sup> Č. *ošklivý, ošklivít* bylo přejato i do okrajových území polských: *těšín. a ratiboř. oszklivy* 'odporný', *těšín. oszklivic* a dekomponované *szklivic*<sup>18</sup> 'hanit'.<sup>19</sup>

Toto *oszklivy* se překládá polským ekvivalentem *ckliwy* 'nechutný, odporný, mdlý'. *Ckliwy* je pokračováním staršího \**tʰsklivʷ*, adjektiva formálně totožného s č. *tesklivý* a utvořeného suf. *-ivʷ* od \**tʰsk-lʷ*, participia slovesa \**tʰsknʷti*, jež je doloženo např. v p. *chnáč, cnač* 'být špatně od žaludku, protivit se, nechťtít se'.<sup>20</sup> Kořen \**tʰsk-* vyjadřuje nepříjemný pocit prázdného žaludku (srov. č. *na štítrobu*, t. j. \**na tʰšćo ʷtrobo* 'na lačno'<sup>21</sup>, p. *czyzy* 'prázdný'), žaludeční nevolnost (r. *mne tošno, menja tošni*<sup>22</sup> 'je mi špatně, obrací se mi žaludek' aj.), chřadnutí (r. dial. *ruka, noga tošet*<sup>23</sup>) a pokleslý stav duševní, tesknost (č. *stesk*, slc. *cniet sa, clivo* aj.). Můžeme do této rodiny zařadit i č. *ošklivý*? Zjistíme brzy, že ano. Sémanticky zapadá *ošklivý, ošklivít si* do druhého z uvedených sémantických odstínů kořene \**tʰsk-* bezvadně. Pokud jde o formu slova, je v č. *ošklivý* jen jeden slovotvorný prvek navíc, totiž prefix *o-*,<sup>24</sup> a jedna, v češtině dost obvyklá<sup>25</sup> hláskoslovná změna:

<sup>12</sup> Z materiálů Staročeského slovníku Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze.

<sup>13</sup> Hruška o. c.

<sup>14</sup> *O čtyřech stěžejních ctnostech*, vyd. F. Šimek, Praha 1952, 53, 82; též z materiálů Staročeského slovníku.

<sup>15</sup> J. Zima, *LF* 64, 164.

<sup>16</sup> M. Kukučín, *Sobrané spisy*, Martin 1929, sv. 20, str. 152.

<sup>17</sup> *Ibid.* sv. 21, str. 48; z materiálů J. Zubatého, uložených v kartotéce Staročeského slovníku v Praze.

<sup>18</sup> H. Łopaciński, *Prace filologiczne* 5, 821; *ratib. oszklivy*; další doklady v J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1903, sv. 3, str. 478; L. Malinowski, *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filol. Akademii umiejętności* 17, 64; *těšín. (oszklivic*.

<sup>19</sup> Sem asi nepatří p. dial. *oszklivic, ošklivic* 'podvodník, lhář', na jehož příslušnost k p. *szkło* 'sklo' ukazují p. dial. tvary *oszklíc, ošklíc* 'podvést, ošdit, udelat si z někoho dobrý den', *szklarz* 'lhář, podvodník'.

<sup>20</sup> J. Karłowicz—A. Kryński—W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900—1927 s. v.

<sup>21</sup> V. české etymologické slovníky, cit. v pozn. 3.

<sup>22</sup> M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1953—1958 s. v.

<sup>23</sup> V. Dař, *Tolkovoj slovar' živogo velikoruskago jazyka*, 3. vyd., S. Peterburg—Moskva 1903 až 1909 s. v. *toska*.

<sup>24</sup> Snad má také čeština tvar neprefigovaný: J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, Praha 1836—1839, uvádí jako usuální č. *šklivě -te n.* „trpaslík, nepříjemného zrostu a podoby“, a sám je, i když s otazníkem, řadí k *ošklivý*.

<sup>25</sup> Četné doklady v J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého I*, Praha—Víděň 1804, str. 483—484.

*sk* > *šk*. Toto \**o-sklivýj* ze staršího \**o-tʒsklivʒ* je tvořeno stejně jako p. *ckliwy*, slc. *clivýj*, č. *tesklivýj*. Jen by se snad dalo namítnout, že za skupinu *tʒskl-* s jerem ve slabé poloze očekáváme *ckl-*, případně *cl-*, nikoliv *skl-*. Ale i tato námitka padá: v severoruských dialektech<sup>26</sup> nalézáme *sklivyj* 'tesklivý' a sémanticky bližší *mne sklivo, mne sklivitsja* 'je mi špatně, k zvracení' (např.: *Kak pojel on eto mjasa sinevo, tak i stalo jemu sklivo. Ves' den' jeho sklivit, a skinut-to i ne možet*)<sup>27</sup>, jež nesporně patří a také se řadí<sup>22</sup> k našemu \**tʒsk-*.<sup>28</sup>

Vidíme tedy, že čeština má dvojí pokračování kořene *tʒsk-*: se ztrátou jeru ve významu spíše fyzickém (*na štítrobu, ošklivýj*) a s vokalisací jeru ve sféře psychické; zde se vyšlo asi z forem jako \**sʒ-tʒskʒ* > *stesk*, odkud *e* proniklo i do dalších tvarů.

## ZUR ETYMOLOGIE DER WÖRTER ‚PLÁPOLIŠTĚ‘ UND ‚OŠKLVIVÝ‘

In diesem Artikel werden zwei tschechische Wörter erörtert:

1. Č. dial. (chod.) *plápoliště* ‚weiter, offener Raum‘ wird aus \**pol-pol-išče* erklärt, wo die Reduplikation der Wurzel sl. *pol-*, idg. \**pelo-/plā-* ‚breit und flach, ausbreiten‘ angenommen wird.
2. Č. (auch slk., wohl aus dem Č.?) *ošklivýj*, heute ‚häßlich‘, in älteren Belegen ‚ekelhaft, Ekel, Übel erregend‘, wird als \**o-tʒsk-livʒ* rekonstruiert. Die sl. Wurzel *tʒsk-* bezeichnet außer dem Gefühl des psychischen Unbehagens (Bangen, Sehnsucht) auch das des physischen: ‚übel sein, Brechreiz bekommen‘, ‚leeren Magen haben‘ u. ä. Abgesehen von dem Präfix *o-* und der im Čechischen häufigen Veränderung *sk* > *šk*, ist ö. *mně je ošklivo* mit r. dial. *mne sklivo*, č. *oškliví se* mit r. *mne sklivitsja* ‚mir ist unwohl, es ekelt mich an‘ semantisch und formell identisch.

<sup>26</sup> Dal' o. c., Vašmer o. c.; G. Kulikovskij, *Slovar' oblastnogo oloneckago narečija*, S.—Peterburg 1898 s. v.

<sup>27</sup> A. Podvysockij, *Slovar' oblastnogo archangelskago narečija*, S.—Peterburg 1885 s. v.

<sup>28</sup> Nepatří sem však r. dial. *raskliviť* (u Dala) ‚dráždit, popichovat‘, kde je *-klivít* z *klevít*, a to je přesmyknuté *kvělití* ‚dráždit, rozplakat‘, faktitivum ke *kvělití* ‚kvělet, plakat‘.